

Forgó, András – Kulcsár, Krisztina (Hrsg.):
„Die Habsburgische Variante des aufgeklärten
Absolutismus”. Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II.,
1765–1780.

*Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Balassi Institut
– Collegium Hungaricum Wien, Ungarische Archivdelegation beim
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 2018. 380 oldal (Publikationen
des Instituts für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Bd. 16.*

Közismert, hogy a történeti szakirodalomban II. József társ- és egyeduralkodását nemcsak a jozefinizmus, hanem a felvilágosult abszolutizmus fogalma is fémjelzi. Reformjai, uralkodási stílusa és alattvalói felé tett megnyilvánulásai már konrégenssé emelését követően világossá tették közvetlen környezete számára, hogy a császár önmagát nem csupán felvilágosult, hanem abszolút uralkodónak is tekintette. II. József a felvilágosult abszolutista monarchia alatt nem egy gyenge, hanem inkább egy racionalizált, hatékony és erős uralmi rendszert értett. Reformjaiban őt is, mint a többi felvilágosult abszolutista uralkodó kortársát, nem egyszerűen humanitárius elképzeléseinek a megvalósítása, hanem mindenekelőtt az állam mindenek feletti szolgálatának és modernizálásának a koncepciója vezette. II. Józsefnek a felvilágosodás iránti elkötelezettségét erősen meghatározta a hatalom megtartásának és kiszélesítésének az ideológiája. A felvilágosodás és az abszolút uralom között azonban éles ellentét húzódott. Amíg a felvilágosodás hívei ugyanis megpróbálták, legalábbis feltételesen, a rendi struktúrákat áthidalni, az abszolutizmus azokat éppenséggel konszolidálta. Ez a meghatározó ellentét érhető tetten a Habsburg uralkodó ambivalens politikai és uralkodói magatartásában, azaz: csak úgy volt hajlandó a felvilágosodás által támasztott igényekhez „igazodni”, hogy sohasem engedte megkérdőjelezni saját uralmi helyzetének és politikájának a létjogosultságát. Bár II. Józsefnek határozott szándéka volt, hogy uralkodói hatalmának betöltésekor semmiféle korlátozást nem fogad el, de más felvilágosult vagy éppenséggel abszolút uralkodóktól eltérően, politikai célkitűzéseit mindig megpróbálta integrációval elérni, és a régi rendi intézményeket államilag „koncesszionált” szervekké átalakí-

tani. Az ő gyakorlati felvilágosodás-értelmezése tehát egyrészt erősen az utilitarista elvekre, másrészt az államhatalom megerősítésére irányult.

II. József 24 évesen lépett apja, I. Ferenc császár örökébe. 1765-ben őt anyja, mint a császári és királyi trónok várományosát, az osztrák örökös tartományok társuralkodójává tette. József még 1765 előtt, de különösen társuralkodásának éveiben felismerte, hogy a háborús esztendők után elérkezett a részint az örökös tartományok, részint pedig majd, a „Gesamtstaat” gondolatától vezérelve, a Habsburg Monarchia békés átalakításának az ideje. Ennek megvalósítása végett fontosnak tartotta, hogy a monarchia országait és tartományait személyesen beutazza és a gazdasági, közigazgatási és társadalmi viszonyait közvetlenül megismerje. Az utazásai során szerzett benyomásai nem kis mértékben járultak hozzá későbbi radikális reformjainak életbe léptetéséhez.

József elképzelései társuralkodásának másfél évtizedében egyre radikálisabbak és megalapozottabbak lettek, miközben a fennálló állapotokat, hiányosságokat folyton ostorozta. Mint ahogy kortársai többször is nevezték, „felvilágosult despotaként” azonban kezdettől fogva nem valami büntető tanító kívánt lenni, hanem igazságos, segítőkész uralkodó. Reformterveiben, melyek mint maximák alapozták meg társuralkodásának éveit, majd pedig különösen egyeduralkodását, a közigazgatás központosítását és egységessé tételét, a gazdaság átalakítását és fejlesztését, a hadsereg modernizálását szorgalmazta. A cenzúrán is lazítani szeretett volna. Különösen fontosnak tartotta, anyjával ellentétben, aki számára a felvilágosult filozófusok, gondolkodók és tudósok írásai valóságos, az alattvalóit megmérgező ópiumok voltak, illetve azok „lázítóknak” vagy a keresztény erkölcsökkel, hittel össze nem egyeztethetőknak számítottak, hogy a külföldről behozott vagy behozandó felvilágosult szellemiségű műveket a vámon ne kobozzák el. József egyházpolitikai koncepciójában szintén az anyjától és az udvarétól határozottan eltérő álláspontot képviselt: az állam és az egyház kompetenciáit világosan el akarta egymástól különíteni. Szerinte az egyház nem autoritás és az egyházi szabályozásokat azokra az ügyekre kell korlátozni, amelyek a vallást érintik. Ezt az éles szétválasztást a „*iura in sacra*” és a „*iura circa sacra*” között világosan érvényre szeretne juttatni.

II. Józsefnek az egyeduralmát mintegy előkészítő, illetve annak alapjait lerakó tizenöt esztendőn át tartó társuralkodásával, az ebben az időszakban alkotott terveivel-elképzeléseivel az életművét feldolgozó monográfiák és tanulmányok sokasága foglalkozik. Kérdés most már: tudnak-e a korszakkal foglalkozó történészek – különösen a legfrissebb kutatások tükrében – új eredményekkel szolgálni? Vagy épenséggel inkább a már részletesen feltárt kútfők újabb szempontok szerinti megközelítéséről-értelmezéséről lehet szó II. József társuralkodásának vizsgálatakor?

József társuralkodóvá történt kinevezésének 250 éves évfordulója alkalmával napvilágot látott monográfiák, cikkek, így a jelen konferenciakötet tanulmányai

is, mindkét felvetést igazolni látszanak. A Forgó András és Kulcsár Krisztina által gondosan szerkesztett munkában az érdeklődők azoknak az előadásoknak tanulmányok formájába öntött változatait tanulmányozhatják, amelyeket a jelzett időszak magyar kutatóin kívül osztrák, német, orosz, horvát és szlovák történészek a 2015. október 8-án és 9-én, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem közös szervezésében megrendezett nemzetközi konferencián ismertettek meg a hallgatósággal. A 2015. év azonban nem csupán II. József társuralkodóvá történt kinevezésének negyedévezredes jubileuma volt, hanem egyúttal egy másik jeles *anniversarium* is, nevezetesen: a 18. századi magyar és európai történelem, különösen pedig Mária Terézia és II. József uralkodása egyik legnagyobb hatású, itthon és külföldön egyaránt nagy megbecsülésnek és tiszteletnek örvendett kutatójának, H. Balázs Éva professzornőnek 100. születésnapja. Tőle származik a tanácskozás és a jelen tanulmánykötet címe is. A szerkesztők a kötetbe foglalt stúdiumokkal egyrészt az ő életművében szintén jelentős helyet elfoglaló, a felvilágosult abszolutizmust, s ezzel együtt II. József konrégensségét és egyedurallását máig ható érvénnyel mind hazai, mind nemzetközi szinten is kiemelkedő kutatásait kívánták folytatni és újabb eredményekkel gazdagítani, illetve teljesebbé tenni, másrészt a kötet tematikájával az 1970-es és 1980-as éveknek az európai felvilágosult abszolutizmusokkal foglalkozó, ún. mátrafüredi nemzetközi konferenciáihoz is kapcsolódni szándékoztak.

Amint azt a szerkesztők előszavukban hangsúlyozzák: a 2015. évi tudományos tanácskozáson és a jelen műben a súlypont az 1765 és 1780 közötti esztendő vizsgálatára helyeződött, amely másfél évtized tanulmányozásának, a II. Józseffel foglalkozó 19. századi nagyobb szintéziseket kivéve, hosszú ideig kevesebb figyelmet szenteltek. Az időszak kutatói inkább Mária Terézia uralkodásának utolsó, felvilágosult abszolutista időszakának és fia s utódja uralmának az új szempontú értelmezésére, esetleg „felülvizsgálatára” koncentráltak, mely kutatásokra kiváló alkalmat adtak az olyan kerek évfordulók, mint Mária Terézia születésének és halálának 300, illetve 200 éves, és II. József trónra lépésének 200. évfordulói. Az utóbbi évtizedekben született nagyszabású monográfiákban, elsősorban II. Józsefről (itt elsősorban Derek Beales alapvető II. József-biográfiájára kell utalnunk), már nagyobb teret szántak az ifjú császár „társuralkodásának”. H. Balázs Éva kutatómunkájának is köszönhetően idehaza szintén nagyobb érdeklődés kísérte és kíséri a „Mitregentschaft” időszakát, különös tekintettel – mint azt a jelen kötet alcíme is jelzi – azokra az alapvető politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális változásokra, amelyek többek között a Habsburg Monarchia országainak és tartományainak egyház-, oktatás-, és egészségügyében, szociálpolitikájában, közigazgatásában, hivatalnokainak képzésében, gazdasági életében és a cs. kir. hadsereg átszervezésében stb. végbementek. Mindezek részben lehetőséget nyújtottak a társuralkodónak arra, hogy részleteiben megismerhesse a monarchia viszonyait, és

részben tapasztalatainak birtokában megfogalmazza, illetve kidolgozza radikális reformgondolatait, melyekkel mintegy előkészítette egyeduralkodása alatt fogatosított intézkedéseit.

A kötetben, amely a *Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien* sorozat XVI. köteteként látott napvilágot, a 18 szerző tanulmányaival részint II. József társuralkodásának, részint – azon túlmenően – egyeduralkodásának kutatásához kívánt hozzájárulni. Ezekben a tanulmányokban megvilágítják Józsefnek az állami egyházpolitikáról vallott korai nézeteit, a bürokrácia modernizálására vonatkozó felfogásának a gyökereit, az egyes tartományok vagy országrészek közigazgatásának átszervezését célzó elképzeléseit, az egyeduralkodását előkészítő, a monarchia különböző országaiban és tartományaiban tett utazásainak mozgatórugóit, az azokon szerzett, sokszor elkeserítő, de egyúttal változtatásokra készítő tapasztalatoknak, élményeknek gyakorlati továbbgondolását, az ifjú császárnak a Német-Római Birodalomról és annak egyes tartományairól „Memorandum”-aiban kifejtett nézeteit, a vallási tolerancia melletti elkötelezettségének alapjait, a protestáns egyházakhoz fűződő kapcsolatait és a görögkatolikus egyház iránti megértését és elkötelezettségét, a cs. kir. hadseregnek porosz mintára történt átszervezését, az újoncállítások praxisának radikális megváltoztatására és a hadsereg modernizálására irányuló törekvéseit, továbbá betekintést engednek a szabadkőművesség II. József egyeduralkodása alatti világába stb. Azaz olyan témákról szólnak, amelyek még a Mária Terézia uralkodása alatt megkezdett felvilágosult abszolutista programhoz kapcsolódnak vagy azokkal párhuzamosan alakultak, nem kis részben a trónörökös által megfogalmazott reformprogramnak is köszönhetően.

A kötetet Kalmár János igen alapos historiográfiai tanulmánya vezeti be, amelyben a felvilágosult abszolutizmus-fogalom értelmezésével és jelentéstartalmaival foglalkozik. Előbbit illetően rámutat arra, hogy a kérdésben mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban meglehetősen eltérő véleményekkel találkozni, azaz nincs egyértelműen tisztázva: a 18. század második felében mely európai államokra nézve alkalmazható a felvilágosult abszolutista megjelölés. Kiindulva a különböző egykorú fiziokrata, államtani, vagy filozófiai megnevezésekből (elsősorban a francia „absolutisme éclairé” vagy „despotisme éclairé”, „despotisme légal”), Kalmár az alábbi kérdéseket veti fel: tulajdonképpen kit tartottak a felvilágosodás évszázadában felvilágosult uralkodónak? Hogyan kapcsolták össze a felvilágosult jelzőt az abszolutizmussal? Mely uralkodókat neveztek felvilágosult abszolutistának, vagy éppenséggel kiket illettek a „despot éclairé” kifejezéssel? Kalmár megállapítja, hogy az európai történetírásban a tárgyban, több évtizede folytatott vitákban mind a mai napig nincs egyértelmű válasz arra, mit is értünk valójában felvilágosult abszolutizmuson, illetve, mikor és miként alakult ki a fogalom. II. József életművének említett szakavatott kutatója, Derek Beales a fogalom elemzése kapcsán azt vetette fel: vajon II. József valóban felvilágosult despotának („despote éclairé”) tekinthető-e? S

ha igen, akkor esetében inkább az angol és a német felvilágosodás fogalomhasználatához kellene folyamodni. Kalmár tanulmányának konklúziójaként megállapítja: a sokszínű értelmezés ellenére még mindig nem sikerült egyértelműen meghatározni a fogalmat, illetve tisztázni annak lényegét, különös tekintettel arra, hogy némely kutatók egyenesen ki akarták iktatni azt a történelmi fogalomtárból, mások viszont reformabszolutizmusként értelmezték, miközben a felvilágosodásnak az államra és a társadalomra gyakorolt hatásait kevésbé vizsgálták. A viták és az eltérő álláspontok ellenére azonban a felvilágosult abszolutizmus a 18. század kutatói számára alapvető fogalom és kategória volt és maradt is.

A historiográfiai áttekintést követően a szerkesztők a többi tanulmányt hat nagyobb fejezetbe sorolták be, nevezetesen: 1.) Utazások, országok/tartományok. 2.) Hivatalnok és közigazgatás. 3.) Hadügy. 4.) Egyházpolitika. 5.) Vallások változásban. 6.) A felvilágosodás nyomai. A felosztással – József konrégensi ténykedését és annak eredményeit szem előtt tartva – a recenzens alapján véve egyetérthet, mivel a tanulmányok szoros összefüggésben vannak. Az utolsó két fejezetben közölt cikkek többsége azonban inkább II. József egyeduralkodásának időszakához köthető. Ez utóbbi tanulmányok közlésekor a szerkesztőket feltehetően az a cél vezette, hogy a konferencián elhangzott összes előadást publikálják.

Az említett 5. és 6. fejezetben olvasható hat tanulmány vonatkozásában engedjék meg mégis néhány apró kritikai észrevétel. Közülük ugyanis több, tematikáját tekintve csupán „jóindulattal” kapcsolható a kötet címében jelzett tárgyhoz. Ilyen például Maczák Ibolya cikke, mely a II. József-kori és az azt követő évtized, II. József alakjával és uralkodásával kapcsolatos protestáns prédikációs irodalomba enged betekintést, mind időkereteivel, mind pedig azzal, hogy munkájának középpontjába Péczeli József komáromi lelkész, lap- és könyvkiadó, költő, író II. Józsefről írott életrajzának, gyászbeszédének és halotti költeményének elemzését helyezte. Hasonlóképpen Pavercsik Ilonának a magyarországi könyvnyomtatásról és könyvkereskedésről szóló munkája, melynek kapcsán pedig felvetődik a kérdés: vajon lehet-e kifejezetten II. József társuralkodásának másfél évtizedes időhatári keretei közé szorítani a magyarországi könyvkiadás termékeit? Úgy véljük, hogy erre határozott nemmel lehet felelni. Továbbá lehet-e a kérdést műfaji szempontok szerinti felosztásban vagy éppenséggel tartalmi témák alapján tárgyalni? Ez már csak a nyomtatványok sokrétősége miatt is nehezen megoldható. További kérdés az, vajon 1765 és 1780 között mennyiben volt szerepe a felvilágosodás terjedésének a honi könyvkiadásban? Milyen társadalmi réteget lehetett megcélozni az új szellemiségű művekkel? Mennyiben volt a könyvkiadás továbbra is a cenzúrának kiszolgáltatva, illetve mennyiben akadályozta a felvilágosult szellemiségű könyvkiadást és a könyvek behozatalát s terjesztését az udvarnak a modern szellemi áramlatokkal történt szembehelyezkedése? Hol voltak a nyomdák és milyen témájú, tárgyú könyveket publikáltak? Eva Kowalskának és Ugrai Jánosnak a magyar-

országi protestáns egyház 18. századi történetéhez kapcsolódó tanulmányait tematikailag talán inkább az „Egyházpolitika” (4.) fejezetbe lehetett volna besorolni, mintegy „ellensúlyozásul” a római és a görögkatolikusokkal foglalkozó cikkeket.

Az első fejezetben három tanulmány kapott helyet (Elisabeth Garms-Cornides, Szántay Antal és Kulcsár Krisztina tollából), melyek közül kettő (Garms-Cornidesé és Kulcsáré) kifejezetten a konrégens (itáliai és magyarországi) utazásaival foglalkozik, míg a harmadik közvetve kapcsolható II. József 1769-ben tett itáliai útjához. Garms-Cornides rámutat arra, hogy Józsefnek ezzel az utazásával szándékában állt Osztrák Lombardia politikai, gazdasági és társadalmi körülményeiről közvetlen, speciális tapasztalatokat szerezni, és a konrégens útja egy különös keveréke volt a dinasztikus politikának, a pszichológiai ráhatásnak és a közigazgatás technikai átalakításának. Egyértelműen jelzik ezt Lombardiában szerzett negatív tapasztalatainak birtokában megfogalmazott kritikái (a tartomány udvarához érkezett nagyszámú panaszbeadványról, a drága udvartartásról, a fejedelmi rezidencia tervezett költséges építkezéséről). Szorgalmazta a katonai kiadások visszafogását, az állami bevételek növelését és a tartomány adópolitikájának az átalakítását stb. Nem véletlen, hogy 1771-ben sürgős intézkedéseket követelt, a milánói közigazgatás és hatóságok átszervezése mellett szállt síkra. Mindazonáltal, ahogy azt a szerző is hangsúlyozta, a fenti terveket és követeléseket csak 1784-ben, már mint egyeduralkodó sikerült valóra váltatnia-váltatnia.

Kulcsár Krisztina tanulmányában, mielőtt konkrétan kifejtené a címben jelzett témát, azaz II. József és sógora, Albert szász-tescheni herceg személyes kapcsolatát, különös tekintettel közös utazásaikra, a magyar történetírásban oly régóta vitatott kérdésekkel foglalkozik, mint például: vajon 1765 cezúraként értelmezhető-e a Habsburg Monarchia és benne a Magyar Királyság történetét tekintve? Vajon II. József egész életművét tekintve is meghatározó-e társuralkodóvá tétele? Vajon 1765 után 15, illetve 25 évig miért nem hívták össze a magyar országgyűlést, jóllehet számos kérdésben (így például a társuralkodó és a helytartó kinevezésében, az 1771., 1778–1779. és 1787–1789. évi újoncmegajánlások terén) egyik uralkodó sem dönthetett volna a magyar rendi alkotmány és a törvények értelmében? Tanulmánya második részében a Magyar Királyság helytartójává kinevezett Albertnek sógorával tett szolgálati utazásairól (1766, 1768, 1770) nyújt részletes, elemző tájékoztatást. Kulcsár ezúttal is, mint korábbi munkáiban és tanulmányai-ban is, meggyőzően, a kútfők széles bevonásával, különösen pedig József és Albert útinaplóinak, feljegyzéseinek alapos vizsgálatával és összehasonlításával mutatja ki, hogy az egymástól habitusban és jellemben jelentősen különböző, egyébként azonban egymást kedvelő és megértő két államférfit – bár néhány esetben a láttokról, tapasztalataikról azonos elveket vallottak – feladataik és célkitűzéseik alapján más és más dolgok érdekelték. II. József főleg a későbbi egyeduralkodásra felkészülés jegyében fogalmazta meg észrevételeit: azaz a hadsereg, a flotta, a kü-

lönböző hadiirányítási kérdések, a közigazgatás állapota és a hivatalnokréteg felkészültsége, az alattvalók életviszonyai, nehéz sorsuk, az egyházi és vallási ügyek, a szociális helyzet, a kórházak állapota stb. érdekelték. Albert figyelmét elsősorban a hadiesemények, az illető térségben található emlékművek, a felkeresett országok, tartományok városok, falvak nyelvi és etnikai sokszínűsége kötötte le. Ezekről Kulcsár számos érdekes és tanulságos példával szolgál.

Szántay Antal tanulmányában II. Józsefnek itáliai utazása előtt írott francia nyelvű memorandumát (*Tableau générale de la Monarchie*) veszi vizsgálat alá, amely szerinte II. József talán legismertebb műve a társuralkodási időszakból. Mindazonáltal érdekes módon az emlékirat, amelynek keletkezését Szántay a szakirodalom különböző álláspontjának figyelembe vételével 1767 vége és 1768. április eleje közé teszi, a II. József életművét feldolgozó munkákban legfeljebb az említés szintjén jelenik meg, vagy még úgy sem. Ennek oka feltehetően az, hogy a *Tableau générale*, összehasonlítva II. József korábbi hasonló jellegű műveivel, valóban nem tartozik a császár tipikus memorandumai közé. Különösen abban az értelemben nem, hogy nem található meg benne az ifjú társuralkodóra oly jellemző kritikák, szarkazmusok, ostromzó-bíráló szavak és kifejezések, az ún. „forradalmi” gondolatok. Szántay e bevezető fejezet után tér rá a Habsburg Monarchia külső és belső állapotáról tudósító, öt nagyobb fejezetből álló *Tableau* részletes ismertetésére, majd tanulmánya végén közli annak Lombardiáról és Osztrák-Németalföldről írott fejezetét.

A kötet második fejezetében a szerkesztők azokat a tanulmányokat közlik, amelyekben szerzőik a már II. József konrégensi politikájában igen fontos helyet elfoglaló, majd egyeduralkodása idején még inkább hangsúlyos szerepet kapott állami és a közigazgatásra, közigazgatás-szervezésre, az állami hivatalnoki apparátusra és képzésére vonatkozó kérdéseket dolgozták fel. Hangsúlyos szerepet kapott mintegy az utóbbi évtizedekben mind a nemzetközi, mind a hazai tudományos életben jelentős archontológiai, proszopográfiai, hivatalnoktörténeti kutatási programhoz is kapcsolódva Kökényesi Zsolt tollából a Habsburg uralkodóházat feltétlenül támogató és szolgáló, magas udvari és állami hivatalokat betöltő ausztriai és magyarországi arisztokraták vizsgálata, akiket a Szent István Rend nagykeresztjével tüntettek ki. Ami az egyes kitüntetett személyek archontológiai és proszopográfiai vizsgálatát illeti, Kökényesi Zsolt az alábbi szempontok szerint járt el: a származás, a méltóságviselés és a hivatali előmenetel.

Olga Khavanova, a 18. századi Habsburg Monarchia köznemesi származású értelmiségének és hivatalnokrétegének nemzetközileg is elismert kutatója tanulmányát az 1760–1770-es évek állami hivatalnokképzésének szentelte. Ennek középpontjába annak a paradigmaváltásnak a vizsgálatát helyezte, amely II. József társuralkodása idején az állami közigazgatásban, illetve a hivatalnoki állások pályázóit illetően végbement. Ez a váltás egy ún. „második reformimpulzus” megha-

tározó részeként értelmezhető, amely a hétéves háború után vált dinamikussá. Bár ez a régi kameralista hagyományhoz volt hasonló, mégis ezt a címben jelzett időszakban erősen áthatották a liberálisabb gazdasági, társadalmi és politikai nézetek. Már Mária Terézia felismerte, hogy a modern állam megteremtéséhez egy olyan modern hivatalnokrétegen át vezet az út, aminek tagjai a szükséges (közigazgatási) ismeretekkel fel vannak vértézve. A paradigmaváltás tehát nem annak volt köszönhető, hogy a közigazgatási elit tagjai nem megfelelően voltak kiképezve, vagy ifjúkorukban nem mutattak hajlandóságot a tanulásra, illetve nem volt meg bennük a hajlandóság a tudás megszerzésére, hanem inkább egyfajta tudatos állami beavatkozásáról volt szó, amellyel egyértelműen az állami hivatalnokréteg átalakítását célozták meg. Ennek első megnyilvánulása a majoritásról, azaz a nagykorúságról kiadott rendelet, amely összhangban állt a hivatalnokképzés megváltoztatására irányuló törekvéssel. A hivatalnok karriermodell még a monarchia régi iskolatípusaira alapozódott. Az udvar mindazonáltal a nagyszámú hivatalnokréteg számára kötelezően egy egyetemi kurzust írt elő, amivel a hivatalnokokat ellenőrzés és fegyelmezés alá akarták vonni. Ennek a tanfolyamnak a kidolgozásával Joseph von Sonnenfelst bízta meg. Az udvar továbbá speciális ösztöndíjas helyeket bocsátott a pályázók rendelkezésre, hogy jövőbeni hivatalnokokat toborozzon Magyarországról, Erdélyből és Horvátországból. A hivatalnoki állásra pályázók számára több rendeletben is megfogalmazta a követelményeket (1766, 1769, 1772). 1780 körül a központi és a tartományi közigazgatásban a hivatalnokok két generációja szolgált. Mindazonáltal a generációváltás nem volt gyors: a régi kameralisták ugyanis erősen ragaszkodtak hivataljaikhoz. II. József a hivatalnokképzésben ugyanazt a célt követte, mint anyja: rendeletei azt célozták, hogy az államot a jól felkészült és kiválóan képzett hivatalnokrétegek hatékony munkájával igazgassa.

Ivana Horbec tanulmánya a rövid ideig fennállt (1767–1769) Horvát Királyi Tanács (vagy Horvát Gubernium), a horvát protomodern közigazgatás egyik fontos kormány szervének a történetébe és működésébe nyújt bepillantást. Felvázolja a tanács létrejöttének előzményeit, a tanácsban tevékenykedő hivatalnokok korábbi képzettségét, továbbá olyan kiemelkedő horvát államférfiak pályafutását és meghatározó szerepét a kormány szerv tevékenységében, mint például Skerlec Miklósa és Szécsén Sándoré.

A kötet harmadik fejezetében kaptak helyet a Habsburg Monarchia hadügyeit tárgyaló tanulmányok. Mint az közismert, II. József már társuralkodása alatt egyre nagyobb beleszólást igényelt a monarchia hadügyeinek intézésébe, a cs. kir. hadsereg át-, illetve újjászervezésébe. Lázár Balázs a katonai újoncállítás kérdésének az elemzésére vállalkozott, ami egyrészt a bécsi udvar, az Udvari Haditanács, másrészt a magyar kormányzati szervek, valamint a vármegyék között állandó súrlódásra adott alkalmat. Pontosabban azokat a politikai és hadügyi okokat elemezte, amelyek a katonai állítás, illetve annak gyakorlata mögött meghúzódtak.

A monarchia hadseregének megújításában, illetve az erre irányuló törekvésekben döntő változásokat eredményezett részint II. Józsefnek konrégenssé, egyúttal a hadsereg vezetőjévé, részint Franz Moritz von Lacy tábornagynak az Udvari Haditanács elnökévé történt kinevezése. Ezek a változások elsősorban a hadsereg, a hadigazdálkodás és a hadkiegészítés átszervezését érintették. Ennek során elsődleges célként azt fogalmazták meg, hogy a hadsereget új hadilábra kell állítani: a monarchia hadseregét porosz mintára kell átalakítani. Ehhez Mária Terézia csak hosszú viták után volt hajlandó hozzájárulni, amikor is 1771. április 8-án az osztrák örökös tartományokban bevezették a katonai összeírás rendszerét. A Magyar Királyságban a hadkiegészítés rendszerének megváltoztatásáig Magyarországon az 1715. évi 8. tc. volt még érvényben. A szerző rámutat arra, hogy József, elavultnak tartva a régi rekrutálási rendszert, inkább az önkéntes katonaállítást preferálta. Kísérletei a katonai összeírás magyarországi bevezetésére és a hadkiegészítés rendszerének átalakítására azonban gyorsan megfeneklettek. Nem véletlenül kellett később újabb és újabb sorozást, újoncállítást elrendelnie, ami a vármegyék ellenállásán részben megbukott, részben igencsak vontatottan zajlott.

Szakály Orsolya a hadmérnöki képzésnek a Habsburg Monarchiában történt megszervezését vette vizsgálat alá, amely a 18. század nagy háborúi során végbement hadi megújulás illetve megújítás miatt egyre szükségesebbé vált. A modern, ütőképes hadsereg nemcsak annak átszervezését, a rekruaállítás átalakítását igényelte, hanem modern, szakképzett katonákat is, különös tekintettel a hadmérnökök képzésére és alkalmazására. Szakály a Habsburg Monarchia és Franciaország hadmérnök-képzését hasonlítja össze mind az elméleti képzés szintjén, mind pedig a gyakorlatot illetően. Rámutat arra, hogy alapvető különbség volt mindkét vonatkozásban a két ország között. Míg Franciaországban egy fokozatos képzési rendszer alakult ki, amely a katonai és a polgári mérnökök közötti versengést eredményezte, amelyben a polgáriak nagy teret kaptak a század végére, addig a monarchiában ezzel szemben nem volt ilyen államilag szponzorált, illetve finanszírozott szakmai megoszlás. Sőt, II. József társuralkodása idején és később egyeduralmukodása alatt is, a szakmai lehetőségek mind a polgári, mind pedig katonai téren inkább a katonai hadmérnökség irányába tolódtak el.

A kötet negyedik fejezetében az egyházpolitikai stúdiumok kaptak helyet. Dennis Schmidt német történész a Mária Terézia és a II. József-féle egyházpolitikát-egyházpolitikai koncepciókat vette górcső alá, különös tekintettel a belső-ausztriai viszonyokra. Schmidt bár kitér azokra az állami reformokra (Haugwitz-féle reform, egy Gubernium létrehozására irányuló kísérletet Graz központtal stb.), melyek Belső-Ausztriában megvalósultak, de tanulmányának középpontjában az ott lezajlott egyházügyi reguláció (püspökségek-érsekségek megszüntetése, újak létrehozása), a kolostorpolitika, azaz a kolostorok felszámolása és az ún. titkos vagy lappangó protestantizmus (különösen Stájerországban) kérdé-

seinek a tárgyalása áll. Schmidt ennek során szembeállítja az anya „türelmetlen”, illetve fia „türelmes” egyházpolitikáját, hangsúlyozva: amíg a katolikus egyház érdekeit szem előtt tartó Mária Terézia minden eszközzel (például kényszerű át-, illetve kitelepítésekkel) el akarta távolítani a protestánsokat az örökös tartományokból, addig II. József a nem-katolikusokkal szemben megértéssel viseltetett, és részben megszüntette anyjának korábbi rendelkezéseit, részben a Türelmi rendelet kiadásával fel kívánta számolni az évszázados vallási ellentéteket, még ha ezzel és a kolostorok megszüntetésével a Habsburg Monarchia katolikus klérusának az éles bírálata, egyházpolitikájával való kemény ellenállása is járt. Schmidt a két uralkodó egyházpolitikájának mérlegét megvonva rámutat arra, hogy Mária Terézia erős katolicizmusa és protestánsellenessége ellenére szerte a monarchiában mint a nép anyja, a kegyelem, a kegy, az igazságosság és az erő jelképe maradt, addig II. József, kivéve Türelmi rendeletét, egyéb egyházügyi reformjaival még a protestánsok köreiből is ellenfeleket szerzett.

Forgó András a jozefinista egyházpolitika előkészítését, a társuralkodó egyházpolitikai céljait és célkitűzéseit foglalta össze. Tanulmánya bevezetőjében jelzi: nem egyszerű feladat Józsefnek a vallási kérdéstről írott első munkáit rekonstruálni, különös tekintettel arra, hogy nincs konkrét nyoma annak, miszerint mint társuralkodó vallási- és egyházügyi kérdésekben megnyilatkozott volna. Kivéve azokat az ismert tényeket, miszerint gyűlölte a ceremóniákat, a hosszadalmas imádkozásokat. Apja halála után azonban az udvari ceremóniák és élet radikális reformjával foglalkozott, és összefoglalta az államügyekről kialakított álláspontját. Ebben már tetten érhetők későbbi egyházpolitikájának első jelei: érinti a cenzúra kérdését, a vallási tolerancia problémáját és különösen kritikusan nyilvánul meg a szerzetességről. Mindazonáltal a memorandum 17 pontjából csak ötben érinti az egyházat és a vallást. Ennek ismeretében mégis szembevetendő, hogy néhány évvel később az *Álmodozásokban* egyetlen szóval sem érintette a vallásügyet, viszont a nagyszabású felvilágosult abszolutista programban, mely az 1770-es évek elején indult meg, részt vehetett, illetve annak egyik kezdeményezője lehetett. Ezt bizonyítja többek között Lipóttal folytatott levelezése, leveliben többször is kitér az egyházi kérdésekre, továbbá 1768 és 1774 között tett utazásai során készített feljegyzései, jelentései egyházi és vallási kérdésekről. A Temesi Bánságban például nagy figyelmet szentelt a görög-keleti közösség életének. 1768-ban és 1770-ben az összes ortodox püspöki székhelyet felkereste, szembesült az ott tapasztalható negatív jelenségekkel, mint például az ortodox papok nagy száma, akiknek eltartása nagy terhet rótt a helyi lakosságra. Kifogásolta a papok felkészületlenségét, tudatlanságát, ők többnyire kertjeik gondozásával voltak elfoglalva, mintsem a hívők lelkeinek ápolásával. A népesség szintén nagy tudatlanságban élt. Figyelmet szentelt az ortodox püspököknek, a püspökjelöltek megválasztásának. József megpróbálta a választásokat befolyásolni, hogy olyanok kerüljenek a püspöki

székekbe, akik majd egyházpolitikai reformprogramját támogatni fogják. Más felekezetek képviselőivel is kapcsolatba került, így Debrecenben a reformátusokkal, ahol közbenjárt bizonyos sérelmes ügyek elintézésében. Felkereste a református kollégiumot, megismerkedett a tanulók helyzetével, mindennapi életével, a könyvtárral. A munkácsi görögkatolikus püspökségben pedig feljegyezte a nem katolikusok számát, panaszait, a protestánsok sérelmeit. Anyjával ellentétben, aki erősen szorgalmazta a külföldről behozott felvilágosult szellemiségű művek és protestáns könyvek elkobzását, azokat visszaadta tulajdonosaiknak. Megfordult olyan püspöki székhelyeken, mint Nagyvárad, Pécs, Eger. Figyelmet szentelt a szerzetesrendeknek is (Nagyszeben). Csehországi és morvaországi utazása során (1771) érlelődtek meg benne az egyházpolitikai reformgondolatok, illetve a későbbi reformok előkészítése. Ennek az útnak eredménye az a szakirodalomban eddig kevésbé tárgyalt memorandum, amelyet Forgó részletesen ismertet, jelezve, hogy a konrégens abban nagy teret szentelt a népi tudatlanság, a papság műveletlensége, a lelkigondozás hiánya, a papok önző gondolkodásmódja kritikájának. Felmérve az örökös tartományok egyházi viszonyait egyszersmind javaslatot tett kisebb lélekszámú plébániák létrehozására, továbbá felvetette a nagykiterjedésű prágai érsekség felosztását, Csehországban és Morvaországban új püspökségek, illetve érsekség alapítását.

Terdik Szilveszter II. József és a magyarországi görögkatolikusok kapcsolatának szentelte tanulmányát, különös tekintettel Munkácson tett látogatására (1771), illetve ezt megelőzően a munkácsi görögkatolikus püspökség megalapításában (1766) és annak politikai és erkölcsi támogatásában játszott szerepére. Terdik a társuralkodó munkácsi látogatását helyezi tanulmánya középpontjába, kiemelve, hogy II. József személyes jóindulatáról és támogatásáról biztosította a görögkatolikus püspököt, Bradács Jánost, vele tárgyalást folytatott. II. Józsefnek nagy szerepe volt abban is, hogy a Munkácsra száműzött fogarasi püspök visszatérhetett püspökségébe. Az új munkácsi püspök és a fogarasi beiktatására 1773-ban az udvari kápolnában került sor Mária Terézia és II. József jelenlétében. A munkácsi püspökség Mária Terézia és a császár iránt tanúsított hálája: nevük és tettük dicsőítése feliratokban, portrékon az ungvári egykori jezsuita kolostorban, majd püspöki rezidenciában. A tanulmánnyal kapcsolatban megjegyeznénk, hogy annak szerzője sajnálatos módon elsősorban a szakirodalom eddigi eredményeit taglalja, illetve összegzi, újabb alap kutatásokat a tárgyban meglehetősen keveset folytatott.

Schmidt, Forgó és Terdik tanulmányai mintegy felvezetik a következő, szintén egyház- illetve vallástörténeti fejezetet (Vallások változásban), amelybe sorolt tanulmányokban a magyarországi protestantizmus, illetve a protestáns felekezetek és II. József kapcsolatának vizsgálata került a fókuszba.

Eva Kowalská a magyarországi protestánsok életében 1715 és 1781 között bekövetkezett változásoknak szentelte tanulmányát, különös tekintettel a hatalmi ér-

dekek kontra protestáns vallásgyakorlatra és a hithez ragaszkodásra. Ennek keretében egy eddig kevésbé vizsgált területre koncentrált, mégpedig az ún. protestáns ágensekre és működésükre: azaz azoknak a fizetett közvetítőknak a tevékenységére, akik vallási ügyekben próbáltak eljárni az udvar és a protestáns gyülekezetek között. Levéltári források beható elemzésével tárja fel, mennyire voltak képesek az ágensek közvetítő szerepüket betölteni, miképpen jutottak be a bécsi udvarban az audienciákra, hogyan jelölték ki és milyen feladatokkal, megbízásokkal látták el őket, s kik voltak a legismertebbek közülük, hogyan és kik fizették őket, stb. Felvázolja azokat a nehézségeket, melyek különösen Mária Terézia uralkodása idején akadályozták az ágensek tevékenységét. A határozottan protestánsellenes királynő ugyanis, bár rendre meghallgatta az általuk közvetített sérelmeket, de a katolikus vallás terhére a protestánsok számára semmilyen engedményre nem volt hajlandó. Ugyan történtek kísérletek a protestánsok vallási és jogi helyzetének az orvoslására (Zay Péter, Prónay László), de ezek rendre eredménytelenül végződtek. Kowalská kutatásai alapján arra a következtetésre jut, hogy jóllehet jelentős változások nem történtek, bizonyos fokú enyhülés az udvar részéről mégis tapasztalható volt: megindult a templomok építése, a presbitériumokra protestánsokat jelölhettek, és a Ratio Educationis érvényét rájuk is kiterjesztették.

Ugrai János a vallások együttélését és konfliktusait a Türelmi rendelet előtti időszakban követi nyomon, főleg északkelet-magyarországi példák alapján. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint például: milyen volt a református vallásúak aránya a vizsgált térségben a 18. század utolsó harmadában? Milyen volt társadalmi súlyuk? Mi jellemezte az együttélésüket más felekezetűekkel? Hogyan alakult a reformátusok helyzete 1781 előtt és után? Valóban egyszerű, orvosolható sérelmekről volt-e szó a protestánsokkal szembeni erőteljes negatív magatartás, illetve viszonyulás, vagy inkább elnyomás? Tudniillik a templomok elvétele, a református filiák megszüntetése, a hivatali életben való részvétel korlátozása a kötelező dekretális eskü letétele miatt, a templomok javításainak a korlátozása, megtiltása 30 évre, a filiák ellátásának a nehézségei, lelkészek hiányában katolikus szertartású esketések, keresztelesek és temetések tartása. Ugyan tömeges üldözésről vagy elnyomásról nem volt szó, de a protestánsok az élet számos területén hátrányokat szenvedtek el, kezdve a kereszteleseken, házasságkötéseken át a temetésekig, a templomépítések betiltásáig, a szuperintendensek hatáskörének korlátozásáig. Mindezeket a jelenségeket Ugrai számos példával, statisztikai kimutatásokkal illusztrálja.

Az utolsó fejezetbe sorolt tanulmányok közül Bárth Dániel *A felvilágosodás és vallásos gondolkodás Magyarországon (1760–1790)* című, nagyívű elméleti stúdiiuma etnográfiai szempontból olyan problémák tisztázására vállalkozik, mint például: vajon történtek-e változások a római katolikus egyház gondolkodásában, mielőtt megnőtt az etnográfia iránti érdeklődés Közép-Európában? S ha igen, miképpen érhetőek ezek tetten a papság különböző rétegeiben, a fő-, közép- és alsópapság-

ban, valamint a szerzetességben? Továbbá melyek azok a források, amelyekben az egyházi rituálékat illetően a korabeli mentalitás és szokások tükröződnek? S végül: melyek voltak azok a változások, amelyeket a különböző jellegű új intézkedések, szabályozások okoztak a hívők mindennapi és ünnepi szokásaiban?

Balogh Piroska tanulmányában H. Balázs Éva szabadkőműves-kutatásaihoz is kapcsolódva, a legújabb szakirodalom eredményeit is bevonva vizsgálatába, kíséri nyomon a magyarországi szabadkőművesség egyik meghatározó szervezetének, az 1775-ben alapított Draskovich-obszervanciának a történetét, tevékenységét és programját.

Visszatérve most már az ismertetésünkben felvetett kérdésre: vajon a kötet tanulmányai mennyiben járulnak hozzá új eredményekkel II. József konrégensi működésének megismeréséhez, megállapíthatjuk: az egyes fejezetekbe sorolt témák mikrotörténeti kutatásával, új szempontú feldolgozásával, értelmezésével, különös tekintettel II. József uralkodási elképzelésére, az egyes tartományok közigazgatási átszervezésére, egyházpolitikai, hadseregmegújítási, hivatalnokképzési, stb. terveire, kétségtelenül gazdagították a hazai és nemzetközi történettudományt.

Soós István